

2.3. Прообраз України-автономії в «Полоніях» Ш. Старовольського

Питання про «інтелектуальний багаж» покоління Козацької революції середини XVII ст., покоління Б.Хмельницького, неодноразово ставилося у вітчизняній історіографії. Але ця тема ще далеко не вичерпана. «Учена» література Речі Посполитої часів з-перед Хмельниччини досі хіба що спорадично залучалася для тлумачення цієї проблематики. Гадаю, одним з найперспективніших творів для осягнення меж «вченої» репрезентації тогочасної України є «Полонія» Шимона Старовольського.

Шимон Старовольський (бл.1588 – 6.IV.1656)

Народився у Старій Волі під Пружанами – тоді це була територія Брест-Литовського воєводства (ВКЛ), прилегла до воєводства Волинського (Корона). Походив із сім'ї зубожілих бояр і був п'ятим сином у родині. Усі його старші брати обрали військову кар'єру та у свій час полягли в різних битвах. Молодість провів при магнатських дворах (кар'єрний «старт» при дворі канцлера і великого гетьмана коронного Яна Замойського у 1605 р.). Із княжичами з дому Острозьких (дітьми князя Олександра) здійснив між 1608 та 1611 рр. мандрівку Західною Європою.

З 1612 до 1618 рр. навчався у Краківській академії. Тут уперше зайнявся історіографічною працею: 1616 р. видав у Кракові накладом у 50 примірників працю «De rebus Sigismundi Primi»/ «Про справи Сигізмунда I», яку дедикував королевичеві Яну-Казиміру Вазі. Утім, оскільки батько останнього король Сигізмунд III образився через наведену в книзі інформацію, що його дід Густав став королем з простого губернатора, наклад праці Старовольського був сконфіскований, а сам автор, аби не будити лиха, на деякий час залишив Краків. Вірогідно, ця справа закрила для письменника можливість кар'єри в королівській канцелярії.

Відтак, після отримання ступеня бакалавра (диспут на тему писань давньоримського історика Салюстія) у 1618 р., Старовольський залишається при університеті. Уже влітку того самого року він став доцентом *extraneus* (позаштатним), викладав «Політику» Ліпсія, навесні 1619 р. – коментував студентам Салюстія. Вірогідно, у зв'язку із цим педагогічним навантаженням постала «*Penus historicum*»/ «Страва історична» (Венеція, 1620; Рим, 1653). Це зразок латиномовного порадики для бажаючих вивчати історичні твори. Його вважають першим у Польському королівстві нарисом з методології історії*.

Був Старовольський, між іншим, і секретарем Я.-К.Ходкевича (1620) та автором погребової промови на його честь («*Oratio in obitum ... Caroli Chodkiewiczii*». Краків, 1622). Утім, це був витвір цілком у конвенціях риторики, а не історіографії.

Взагалі вченого поціновувано як вихователя магнатських синів. Старовольський подорожував по Європі із вельможною юнню ще тричі (крім Острозьких, це Сапегі, Потоцькі, Конецпольські). Загалом відвідав Нідерланди, Бельгію, Німеччину, Австрію, Францію, Італію і, можливо, Іспанію. Священницький сан Старовольський прийняв 1639 р., був пов'язаний з двором краківського єпископа (1635-1642 рр.) Якуба Задзика, а згодом його наступника – єпископа (1642-1657 рр.) Петра Гембіцького. 1624, 1633 і 1652 рр. відвідував Рим. На схилку життя став краківським капітульним каноніком.

Вчений-енциклопедист, Старовольський був однією з найвидатніших постатей свого покоління в Речі Посполитій. У царині історії, крім вже згаданих «Страви історичної» та «Про справи Сигізмунда І», відомий як автор «*Scriptorum polonicorum Hecatontas*»/ «Письменників польських [чудова] сотня» (Франкфурт-на-Майні, 1625; 2-е вид.: Венеція, 1627³⁴³). Доповнена твором про ораторів з Речі Посполитої «*De claris*

* Назва твору нав'язувала до виданої 1579 р. у Базелі збірки текстів з історичної теорії – «*Artis historiae penus*».

³⁴³ Сучасне видання польського перекладу Є.Старнавського див.: *Setnik pisarzyw polskich*. – Краків, 1970.

oratoribus Sarmatiae»/ «Славні оратори Сарматії» (Флоренція, 1628), вона стала першою біографічною та бібліографічною працею про річпосполитських вчених.

Старовольський є також автором трудів з історії церкви: «Vitae Antistitum Cracoviensium»/ «Життя краківських єпископів» (Краків, 1656) – текст важливий для історії краківської діоцезії, а також «Epitome conciliorum...»/ «Короткий виклад рішень» (Рим, 1653) – посібник з історії церкви перших століть християнства. Неперехідне значення для науки мала праця «Monumenta Sarmatarum»/ «Пам'ятник сарматів» (Краків, 1655), що містить близько 1900 надписів надгробних з теренів цілої Речі Посполитої.

Відгукнувся історик і на смерть Сигізмунда III, присвятивши останньому окрему погребову промову «In obitum <...> Sigismundi III»/ «На смерть <...> Сигізмунда III» (Антверпен, 1632). Причому, вираховуючи «діяння» цього монарха, не обійшов і козацьку проблему. Коротко оповів про Куруківську кампанію. Серед «героїв» цього королювання історик згадав і славних подвигами на морі Марка Якимовського та Івана Сулиму.

Новому польському королю Владиславу IV Старовольський також написав панегірик «Panegyricus <...> Vladislao Sigismundo consecratus»/ «Панегірик <...> Владиславу Сигізмунда богорівного» (Антверпен, 1633). Утім, у порівнянні з попереднім твором, панегірична лінія тут явно горює над аналітичною. Взагалі перу цього автора належить кільканадцять панегіриків, присвячених як сучасним вельможам, так і інституціям (орден камедулів, краківський університет), а також ще й історичним особам (Вікентій Кадлубек).

Української проблематики Старовольський прямо торкнувся ще у політичній брошурі «Pobudka або rada na zniesienie Tatarów perekopskich»/ «Побудка або рада щодо усунення Татар перекопських» (Краків, 1618). Згодом, у книжці «Eques Polonus»/ «Лицарство польське» (Венеція 1628), він присвятив запорозьким козакам окремий параграф (див. підрозділ 4.3). До свого популярного твору «Sarmatiae bellatores»/ «Сарматські войовники» (Кельн, 1631) Старовольський включив, зокрема, й

нариси про козацьких ватажків (Остафія Дашковича, Івана-Яна Свірчевського, Гаврила Голубка, Григорія Лободу та Петра Сагайдачного). Зрештою, на сторінках «*Institutorum rei militaris, Libri VIII*»/ «Настанов військової справи» (Краків, 1639; Краків, 1640; Амстердам, 1641; Флоренція, 1646 – кишеньковий варіант видання), він докладно «вписав» запорожців до історії світового військового мистецтва.

Крім цього, певний інтерес з точки зору україніки мають «турчки» Старовольського: «*Wielkiego Turka listy*»/ «Листи Великого Турка» – переклад латинської книжечки З.Лаудінуса (*Laudivio de Zacchia de Vezzano*) 1512 р., «*Dyskurs o wojnie tureckiej*»/ «Дискурс про війну турецьку» (1633), «*Wyprawa i wyjazd ... woyska ... sułtana Amurata ... na woynę do Korony Polskiej*»/ «Виправа та виїзд ... війська ... султана Амурата...» (1634), «*Ad Principes Christianos de pace inter se componenda belloque Turcis inferendo*»/ «До володарів християн про мир між собою, аби турків спинити» (1645?).

Але тут проаналізуємо лише розділи «Русь» і «Русь Червона» з його «*Polonia*» (Кельн, 1632; наступні латинські видання – 1652, 1656, 1733-4, польський переклад – Вільно, 1765, сучасне видання – Краків, 1976) – твору-аналога чи то спадкоємця праць Я.А.Красінського та М.Кромера, з яких і розпочався цей розділ. Цю книжечку Старовольський, як і давніше «Лицарство польське», присвятив папі римському Урбанові VIII (цей надзвичайний пієтет до папи вірогідно пов'язаний із присутністю вченого на приватній аудієнції понтифіка наприкінці 1624 р.). Оригінальною рисою трактату-путівника була його увага до пам'яток архітектури та мистецтва, що проявлялася при описі міст та земель.

Розділ «Русь» є власне спільним коротеньким вступом для наступних розлогіх розділів «Русь Червона» та «Русь Біла». Варто зауважити, що схожа наративна схема представлення краєзнавчого матеріалу з Речі Посполитої (за історичними регіонами та їх дрібнішими підрозділами) вже була опробована у рукописній практиці. Маємо на увазі дуже інформативну

«Реляцію про Польське королівство, почату 1603 р. і закінчену 1604 р.», авторства кардинала Валенті (Valenti)*.

Та повернемося безпосередньо до тексту Старовольського. Останній насамперед зауважує, що «Руський край» – це найбільша підлегла територія Корони Польської. Його кордони автор «Полонії» окреслює «від меж Покуття до прикордоння Лівонії – на 200 менших миль; завширшки ж від Малопольщі до Литви, в бік сходу аж до пустельних Татарських полів або Московії – на сто двадцять». Оповідуючи про внутрішній поділ Русі, Старовольський рішуче переходить від популярних давніше (див. підрозділ 2.1.) бінарних схем (Європейська/ Азійська Сарматії, Русь королівська та царська, польська та московська) до троякої «кольорової» структури: Русь Біла (належна до Великого князівства Литовського), Русь Червона або Роксоланія (юрисдикція Корони Польської) і Русь Чорна або Московія (остання назва походить від міста та річки Москва).

До речі, такий поділ використано вже перед тим у хроніці А.Гваньїні, але там кордони кожної Русі взагалі окреслені не дуже чітко: околиця Києва – це ще Біла Русь, а Червона Русь описана дуже хаотично і нерівномірно³⁴⁴. Непевність щодо цієї термінології у хроніці Гваньїні видання 1611 р. прозирає і на наступних сторінках цього твору, де Московія постійно зветься Білою Руссю. Є навіть такий промовистий пасаж: «Ту Русь, що під московським князем, як ми вже писали, називають Білою Руссю, а ту, якою володіє польський король, хоч він і тримає частину Білої Русі, називають Чорною Руссю»³⁴⁵.

Для антикоцентричної вченості свого часу Старовольський тлумачить, що Біла та Червона Русі складають «Сарматію Європейську», Чорна – «Сарматію Азійську», власне Польща ж

* Напевно, мова про *Валенті Ермінію* (Карло) († 1618), кардинала з 9.VI.1604 р. Польський переклад «Реляції» здійснив Каєтан Вінцентій Келісінський (Kielisiński, 1808-1849), див. рукопис у Курницькій бібліотеці в Познані (Rps Kórn. 267). Він був мені доступний за мікрофільмом Бібліотеки Народової у Варшаві (mf BN №36365).

³⁴⁴ Див.: *Гваньїні О.* Хроніка європейської Сарматії. – С.411.

³⁴⁵ Там само. – С.627.

– то давня «Вандалія». У цілому Русь (себто її річпосполитські частини) схарактеризовано *a la* Меховіта як щедро обдарований природою край – «Цілий цей взагалі край плодів, дичини, худоби, риби та меду чисельність нескінчену має, особливо на Поділлі, де з кушів та інших добрих духмяних трав і квіток бджолами збирається». Її аристократія – лицарська, і навіть простолюд войовничий та вправний зі зброєю («Знать уся відважна і діяльна, та навіть і посполиті для війни вправно легку броню, рушниці, списи, іншу різноманітну зброю, особливо ж мисливські списи та сагайдаки вживають»).

Розділ «Русь Червона», присвячений «Найзнатнішій цій провінції», що «молоком та медом сповнена». Він, так само, як і попередній розділ-загальник «Русь», розпочинається з окреслення кордонів краю – «з півдня Угорщину, Молдову та Бессарабію має; зі сходу – Скіфську пустелю та наймогутніше Московське князівство; з півночі – Білу Русь, річками Стир та Прип'ять відмежовану; від західного боку – Малопольщу, Віслоком та Вепром ріками, майже по знаках кордону відділену». Взагалі, чітке окреслення «природних» кордонів краю Старовольським мало велику перспективу, адже воно задавало межі територіальних претензій для будь-якого претендента на місцеву владу (не важливо політичну, культурну тощо).

Сама Червона Русь/Україна поділяється на сім «уділів»-адміністративних одиниць – «Руське воєводство передусім, потім Подільське, Волинське, Белзьке, Брацлавське, Київське та землю Холмську». Тут звертає на себе увагу порядок, який не збігається з подальшою оповіддю, адже там про Волинське та Белзьке воєводства йдеться вже після Київського (здається, таким чином робиться своєрідне наративне коло-об'їзд русько-українських земель). Утім, слід звернути увагу, що обидва «порядки» руйнують долюблінський «польсько-литовський» поділ, коли «коронні» адміністративні одиниці – Руське, Подільське, Белзьке воєводства та Холмська земля – протиставлені «великолитовським» – Волинь, Київщина, Брацлавщина. Тут вже маємо новий внутрішній поділ – для «цілісного» краю.

Найбільш розлого і докладно Старовольський представив Руське воєводство, явно підтримуючи його статус як метрополії і гінтерланду для цілої Червоної Русі. Розпочинає автор, як і повсюдно у «Полонії», з репрезентації регіону в Сенаті королівства. Воєводство там представлено аж сімома членами – архієпископом львівським, єпископом перемиським, воєводою руським та чотирма каштелянами: львівським, перемиським, галицьким та сяноцьким.

Воєводство поділене на чотири повіти – львівський, перемиський, галицький і сяноцький. Опис повітів у Старовольського має переважно «урбаністичний» характер. Він зосереджений на «столиці», про «інші міста» коротко згадується наприкінці.

Відтак опис львівського повіту розлого і барвисто говорить про Львів, який є не лише повітовим, але і загальним воєводським центром. Старовольський подає його географічні координати, оповідає про фортифікації («має укріплення достатньо міцні та два замки»), резиденції церковних ієрархів («осідок архієпископа католицького та двох єпископів, а саме: вірменського і руського»). Тут таки принагідно зауважує, що львів'яни не допустили легітимації у місті церковних осередків протестантів, «через що особлива від Сикста V похвала була і відзнака ця надана».

Далі окреслено Львів як осередок ученості, від якої «торговельний осередок цивільною вишуканістю та освіченістю найбільше квітне». Згадує Старовольський львівський єзуїтський колегіум, з яким конкурують й інші менш інституційовані освітні осередки чернечих «орденів» («домініканців, францисканців, бернардинців та інших»). Окрасою світської освіти у Львові є міська гімназія, що перебувала під опікою Краківського університету.

Наступним репрезентативним елементом образу міста для Старовольського є ярмарки. Для Львова з них примітнішим є «ярмарок той зимовий на свято св.Агнеси багатолюдний: відвідати його з Угорщини, Молдови, Туреччини та інших частин світу найбагатші купці приїжджають». Завівши мову про торгівлю, автор «Полонії» не може промовчати про найбільш

ходовий львівський товар – рибу, бо «з річок незчисленних має Роксоланія риб величезних, так [ще] ставки мистецтвом рукотворним робить майже без числа, де риб усіх взагалі найжирніших розводять, тому цього зимового часу, сіллю приправивши (бо ж усю свіжою з'їсти та зберегти через велике число не можуть), в сосудах величезних, бо на додачу з інших міст тоді, найбільше на ярмарковий час, до Львову звозять та саме звідти по всій Польщі розпродують».

Славою міста є його храми, і Старовольський охоче оповідає про їх архітектуру, святині і багатство прикрас. У Львові спеціально згадуються храмові комплекси єзуїтів, кафедральний собор та новозбудований осідок францисканців-бернардинів. Останній міг похизуватися й місцем поховання «власного» святого – блаженного Іоанна Дукленського, «чудесами славного».

З інших повітових «значніших» міст на згадку Старовольського здобулися Глиняни, Золочів, Зборів, Городок, Комарне, Жовква («що замок найгарніший та сади чудові має»). Про «інші міста з прилеглими до них замками» зазначено, що й серед них є неостанні. Між цими особливо відзначений Яворів – «відомий теплими водяними джерелами, що в районі, Шкловом званому, вирують, корисними вельми для лікування різних людських хвороб, як у книзі своїй доводить великого досвіду медик Сикст Львівський».

Про другий з повітів Руського воєводства – Перемиський – мовиться в «Полонії» вже коротше. Сам Перемишль знаний «замком на скелі розташованим» та осідками двох єпископів – «латинським або католицьким» і «руським віри грецької». Досить загально згадані інші церковні інституції, з яких виділено хіба «високоповажну капітулу каноніків» та єзуїтський колегіум. Так само загально окреслена присутність тут різних світських урядників, «так замкових, як і земських». У загальних рисах йдеться й про міщан-торгівців міста та їх щорічний ярмарок, «відвідуваний звідусіль».

Це, зрештою, і все про Перемишль. Не він був родзинкою свого повіту, а сузір'я замків-шляхетських резиденцій. Про це й оповідає Старовольський – «замки такі, знатні порівняно

укріпленістю, повсюди бачимо – Білобоки, Сосниця, Домброва, Угерці, Прухник, Ляшки, але і між ними вирізняється Красічин, оновленої будови, при Сяні річці, палац, за одну або дві милі від Перемишля». За рівнем урбанізації з Перемишлем могли позмагатися Самбір («чудовим монастирем миноритів відзначений»), Фельштин, Добромиль, Вишня, Жидачів, Мостиськ, Дубецько, Канчуга, Пшеворськ і особливо Ярослав. Останній «ярмарок на свято Успіння благої Марії Діви, в цілій Короні Польській із славніших, має, де, крім інших товарів з Персії, Константинополя, Венеції, Московії та Амстердаму привезених, зазвичай понад сорок тисяч биків на продаж буває та половина від того коней». Тут також є єзуїтський колегіум і дівочий монастир («із королівською, насправді, щедрістю зведений, але [його] не замком зроблено та укріпленнями знехтувано, оскільки цілком омивається [річкою] зі сходу, а містом же прикривається із заходу»). Іншими видатними міськими центрами повіту названі Ланцут та Жешув.

«Третій Воєводства Руського повіт» – Сяноцький – описаний Старовольським передусім як прикордонний з Угорщиною (Трансільванією). Його найвизначніший міський центр – це не повітова столиця (м.Сянок), а м.Кросно. На думку Старовольського, вивищення цього міста сталося через те, що інші значні поселення повіту вже за гірськими перевалами. Відтак, Кросно має «право складу» щодо товарів (зокрема вина з Угорщини) цілого підкарпатського регіону. Це означало, що їх слід спочатку виставляти на продаж саме тут. Мало Кросно і значну колонію угорських торгівців. Зрештою, багаті кросненці утримували у себе і єдину в повіті примітну освітню установу – єзуїтський колегіум.

Сянок – «хоча краю голова», за інформацією Старовольського, від Кросна «багато зараз менший за чисельністю [населення], яке при міських привілеях та самоврядно мешкає». Окрасою міста є радше замок – «з каменю, над Сяном річкою розташований». Добре укріплені й інші міські осередки Сяноцького повіту – Бжозов, Риманув, Динув, Лесько. Старовольський зауважує, що вони «через страх, татарами вселений, укріплення свої міцні роблять».

Четвертий і останній повіт Руського воєводства – Галицький, Старовольський представляє дуже докладно, що навіть дещо контрастує на тлі коротших і бідніших відомостей про два попередні повіти. Причина цієї уваги – давньоруська спадщина «столичної» області «галицьких королів».

Характеристику повіту Старовольський, як звично, розпочинає з географії та кордонів. Він зауважує прикордонний статус регіону, що межує з «горами Трансільванії від заходу зимового», а з півдня – з підлеглою Молдавському князівству Буковиною («від півдня ж Молдови буковими лісами оточений»). Згадує, що повіт майже навпіл ділить швидкоплинний Дністер, і «ту частину південнішу, що за Тирою знаходиться, у просторіччі Покуттям звать».

Столиця повітова – місто Галич, «колись королівства руського столиця». Тут, утім, Старовольський підкреслює, за стійкою традицією польської історіографії, що королі то були галицькі, а не цілої Русі. Цілість останньої, за часів галицьких королів, вже розпалася, тут порядкували численні удільні князі, першість між якими «і майже монархія» визнавалася за київськими князями.

Варто зауважити, що давньогрецький термін *монархія* (самовладдя) щодо політичного ладу на Русі, Старовольський, як і інші історики Речі Посполитої, уживає, аби підкреслити певну відстань цього устрою від легітимної для католицького світу системи координат. Руський «монарх» сприймався як самопроголошений, не легітимізований жодним з хранителів «мечів влади» (духовної та світської) – римським папою та імператором Священної Римської імперії. Відтак, польські автори доволі хворобливо реагували на спроби менш обізнаних західних вчених називати руських володарів «королями». До списку *галицьких королів* у польській традиції, зазвичай, потрапляли або володарі-іноземці (угорець Коломан), або руські князі, схильні до отримання легітимації на Заході (Данило Романович).

Зрештою, давньоруська традиція автором «Полонії» трактована в Галичі як вигасла – «але нині не проявляють себе сліди якісь старовинної тієї величі». Сучасне Старовольському

місто – це, передусім, замок «певного значення» та скромне поселення міщан (досить селюкуватих).

З інших значніших міст повіту згадано Снятин – столицю Покуття, основний торговельний осередок на шляху до Молдови та Коломию – центр солеваріння, що постачає своїм продуктом «цілу Русь та Литву». Тут принагідно мовиться про осередки солеварного промислу по всьому Руському воєводству – при Риботичах «в області Перемиській», при Добромилі, Самборі та Солі, «що навіть від солі ім'я має». Тут таки згадано й про альтернативне південноукраїнське джерело видобування солі – «в пустелях також степів України або закордонної Подолії, поблизу Борисфену є озеро якесь, чия вода ясным і палким сонцем в тверду сіль застигає, яку навколишні мешканці вживають».

До «найзнатніших місць» на Покутті залічує Старовольський також Мартинів, Долину, Стрий («що замок на болотах розташований має»). З населених пунктів лівого боку Дністра – Поток («замок укріплений і храм братів-доміканців чудово прикрашено Стефаном Потоцьким, воєводою Брацлавським, який там же по смерті спочив»), Монастирище («поселення і замок»), Устя, Добровода, Бучач («фортеця укріплена примітна»), Підгайці, Заволоч та Бережани («місто багатолюдне і храм гарний, а [також] палац чудовий і добре укріплений має»).

Наступні русько-українські воєводства та землі вже характеризуються в цілому, а не за окремими повітами. Першим із них йде Поділля. Його характеризовано у Старовольського на той час вже цілком стереотипно: як «постійними варварів набігами та битвами відоме, що, якби бажаним миром змогло, отже, насолоджуватись, як західнішої Європи народи, то мабуть, і Італії або Угорщині за родючістю землі та багатством не позаздрило б». З природних копалин тут знані «мрамур різний і алебастр у різних місцях». Повітовий поділ воєводства такий: повіти Кам'янецький, Тербовельський та Лeticівський.

Столицю воєводства Кам'янець досить стереотипно окреслено як місто з фортецею, де зручну «природу місця праця довершила укріпленням». Як і у випадку зі Львовом, тут подані і

географічні координати міста. Про найбільшу важливість саме львівського напрямку комунікації свідчить і наведена відстань до столиці Руського воєводства. Згадано й про осідки церковної влади у Кам'янці-Подільському – резиденції католицького та вірменського єпископів.

Згадка останнього стає приводом, аби окреслити присутність вірмен на землях Русі вцілому. За Старовольським, «плем'я те користолюбне, з причини найбільших вольностей, в Короні Польській залишається та товари знатні різні почасті з Персії, почасті з царства Турецького [везе], але особливо коней породистих приводить. Мають вони залежно від [кількості?] і в інших більших містах Русі своїх урядників або старшин нації, які на вірність Короні та Миському магістрату за інших присягають та за провинами племені свого самі наглядають».

Далі оповідач повертається до примітних католицьких інституцій. З них у Кам'янці автор «Полонії» згадує лише єзуїтський колегіум.

Другим за значенням містом-фортецею Поділля подано Панівці, де Ян Потоцький звів укріплення за канонами сучасної фортифікації. Місто пам'ятне Старовольському за турецькою облогою 1621 р. під час Хотинської війни.

Далі згадано Теребовлю, Летичів, Гусятин, Бар («від королеви Бони колись заснований, де навіть Єзуїти для навчання молоді колегіум мають»), Чортків, Янів, Зиньків, Меджибіж, Городок, Язловець, Сатанів, Тернопіль, Китайгород, Дунайгород. Узагальнено про подільські поселення Старовольський мовить, що ті «самотні майже», себто не мають сільської околиці, та «через Скіфів напади і мало не постійні війни непогано досконало укріплені». Вони «мають фортеці свої поруч найміцніші та мешканців – війни дітей, котрі Марсу себе присвятили».

Завершує опис Подільського воєводства перелік його сенаторів. Це єпископ кам'янецький, воєвода подільський та каштелян кам'янецький.

Дуже коротко і загалом подібно із попереднім окреслене Брацлавське воєводство, що «за Поділлям на кордоні татарському лежить». Його міста для Старовольського – це

лише низка укріплених пунктів. Серед них згадано Мурафу, Яришів, Житомир, Шаргород, Фельштин, Хмільник, сам Брацлав та Вінницю. Остання на той час висунулася на перше місце у цілому воєводстві. Це відбилося й у тексті Старовольського, який про Вінницю тут говорить найбільше, згадуючи її як «місце для з'їздів шляхетських та судочинства призначене» та осідок чергового єзуїтського колегіуму. Замикає опис воєводства згадка його сенаторів – воєводи та каштеляна брацлавських, а також інформація про повітовий поділ – повіти Вінницький та Житомирський.

Значно більше уваги в «Полонії» приділено Київському воєводству. Про його місце розташування зауважено, що воно також є «татарським сусідом», але, частково, межує і з Росією-Московією. Територію воєводства майже навпіл ділить «велика річка» Дніпро.

Столиця регіону – місто Київ «славнозвісне та досить багатолюдне», зване Старовольському передусім своєю давньоруською спадщиною («колись осідок князів своїх, які цілою Руссю або Сарматією, так в Азії, як і в Європі, володіли і для самих Римських, а потім Грецьких імператорів обтяжливі [були]»). Причому, на відміну від мовленого вище про Галич, минуле давньої Русі тут таки примітне, попри дію невблаганного часу («нині ледь тільки рештки давньої величі видні (їх небагато, усе часу дія руйнівна понишила)»).

Цікаво, що, мовлячи про церковні інституції Києва, Старовольський на першому місці оповідає не про католицьку єпархію, а про православну митрополію, щоправда, явно перебільшуючи її прихильність до компромісу з Римом («митрополит, який римському понтифіку покоритись зараз готовий»). Далі подано перелік сенаторів воєводства – київські «єпископ католицької віри», воєвода та каштелян.

Хоч Старовольський і зазначає, що в Києві храмів «як руських, так і латинських чимало», але спеціально оповідає лише про найбільшу православну святиню – Києво-Печерський монастир – з його печерами (аж до кордонів Московії) та святими мощами давньоруських князів. Причому, описано цей головний у країні осередок схизматиків та «бунтівників [проти]

Столиці Апостольської» зі значною повагою. Місцеві ченці (яких Старовольський не відділяє від уніатського ордену братів-василіан), пише автор «Полонії», «суворе життя ведуть, вони уходять [в печери] під час Великого посту, щоб там на самоті каяття вершити. Інші відправляються до пустель, власяницю та вериги залізні одягають, іноді аж до Скіфії найвіддаленішої, щоб там Євангеліє проповідувати та мучеництвом увінчатись». Тільки у 2-му виданні «Полонії» православної святині-інституції в Києві знайдеться католицький конкурент-протипага у вигляді свіжозбудованого єзуїтського колегіуму.

Закінчивши із столицю воєводства, Старовольський переходить до його розлогої околиці. До переліку визначних місцевих міст-фортець потрапили Канів, Черкаси, Богуслав, Переяслав, Біла Церква, Степань («справними валами з палісадом та ровами укріплена»), Фастів («єпископа київського резиденція, де Ігнатіани для наставлення юнацтва колегіум славний мають»). Тут, принагідно, автор «Полонії» вирішив оповісти й про українських козаків, реферуючи свої власні характеристики з трактату 1628 р. «Лицарство Польське» (див. підрозділ 4.3).

Близьке до малої батьківщини Старовольського, Волинське воєводство описано ним з охотою та, назагал, із знанням справи. Автор «Полонії» відразу окреслив «офіційні» характеристики – повітовий поділ (повіти Кременецький та Луцький) і перелік senatorів – волинських воєводу та каштеляна волинських, а також католицького єпископа луцького.

Про церковні осідки столиці воєводства – міста Луцька – Старовольський зауважив, що територією католиків – єпископської кафедри з капітулою каноніків та єзуїтського колегіуму – є замок, місто саме – то осідок православного «єпископа руського». На цьому власне і закінчується опис «столиці» регіону.

Як єпископський центр православної церкви на теренах воєводства відзначений і Володимир («в якому так само руський єпископ осідок свій має юрисдикцію на розлогодому обшарі здійснює»). Взагалі ціла інформація Старовольського про Волинь виділяється специфічно «церковною» барвою.

Так, Сокаль згадано як місце культу ікони Діви Марії під опікою місцевих бернардинів, які мають тут розкішний храм та монастир оборонний. Межиріч – за закладеним кн.Янушем Острозьким францисканським монастирем. Острог як місце, де Анна-Алоїза Острозька «нещодавно Ігнатіан Товариству Кліриків колегіум для навчання юнацтва та храм найпишніший звела, в якому кістки чоловіка свого Кароля Ходкевича, мужа незрівнянних воєнних чеснот, зі сльозами поховала». Зрештою, про Дермань занотовано, що вона «монастир руський прекрасніший має, в якому уставу св.Василія монахи, під власним ігуменом у схизмі від церкви римської живуть та мають володіння розлогі». Інші міста Волині – Грубешов, Чорторийськ, Олеськ, Крилів, Броди, Олика, Кременець («повіту столиця»), Вишнівець, Заслав, Костянтинів, Базалія, Дубно, Збараж – згадані або лише за назвою, або із додачею стереотипних пасажів про їх фортифікації.

Далі йде коротенька, схожа за структурою на фрагмент про Брацлавщину, інформація про Белзьке воєводство. Цікавою є характеристика Белзчини як області в середині «*майже Червоної Русі*» (quasiRubeae Russiae); якщо це не банальна друкарська помилка, то такий авторський термін може підкреслювати межовість/ прикордонність цієї найзахіднішої території Русі-України.

А якщо-таки то друкарська помилка, маємо тут вже застаріле вживання терміну «Червона Русь», адже «в середині» її Белзчина може бути потрактована хіба якщо обмежити її до «трьох руських воєводств» Корони до Люблінської унії 1569 р. Утім, може Старовольський хотів сказати, що Белзьке воєводство межує практично лише із «руськими» землями. Можливий тут також іще один варіант пояснення – оскільки Белз наслідував значення Червеня після його руйнації татарами 1289 р., то Белзчина тут може бути потрактована як реліктовий еквівалент літописних «городів Червенських» (від яких походить назва «Червона Русь», а отже їх можна витлумачити як «осердя»).

Столиця воєводства – місто Белз – згадане лише за розташуванням «між болотами» та як таке, де «брати-

домінікани храмом найдавнішим володіють». Далі перелічені сенатори воєводства – воєвода та каштелян белзькі, а також окреслено повітовий поділ – повіти Белзький, Бузький, Городельський та Грабовецький, столиці яких Старовольський і вважає кращими міськими та укріпленими осередками воєводства.

Більше уваги відведено в «Полонії» Холмській землі. Столицю її – місто Холм – окреслено за осідками церковних ієрархів – єпископів католицького, «чия кафедра не так давно до Красноставу перенесена була», та православного «руського», «який там само продовжує перебувати і храм свій кафедральний тримає».

Земля поділена на два повіти – Холмський та Красноставський. Має вона також двох сенаторів – єпископа та каштеляна холмських. Серед «поселень краших» названі сам Холм, Рожана, Влодава, Красностав («де є і кафедра єпископа, і замок-палац сучасної архітектури»). Останній пам'ятний Старовольському як місце ув'язнення невдалого претендента на польську корону архікнязя Максиміліана після розгрому його військ під Бичиною 1588 р. видатним «холмщанином» Яном Замойським. Той самий Замойський «майже зовсім по сусідству» тоді «місто найукріплініше Замостя в селі своєму спадковому заклав і захисні споруди, рови, вали та укріплення, за мистецтвом сучасної геометрії, зміцнив».

Цьому місту, що дало власне старт кар'єрі вченого, Старовольський присвячує найбільше уваги. Зокрема, славнозвісну Замойську академію він зве такою, що «цілій Русі Муз блиск представила». Згадані і видатні міста та багатства Замойщини – поселення Щебжешин, Томашов, Крешов та «інших чимало», що «усі майже до володінь Замостя відносяться», де «і сади найкультурніші, і рибні ставки, і різних тварин заповідники, і заліза рудні там і сям бачити можна».

Замикає опис Холмської землі характеристика іншої магнатської резиденції в Ухані, «де колись найясніший муж Миколай Данилович, коронний підскарбій, храм найпишніший збудував та найдосконалішими іншими дарами, срібними сосудами тоді прикрасив» (у 2-му виданні «Полонії» кінцівка

фрази незначно змінена: «...збудував і різними вельми коштовними дарами, як і срібним начинням дуже збагатив»). Місцевий палац «на вигляд пишний та з садом найчудовішим», на думку Старовольського, є «громадським скарбом усієї величезної Сарматії».

У 2-му виданні «Полонії» після цього додана коротка інформація про створене нещодавно Чернігівське воєводство. Тут слід зауважити, що землі Чернігово-Сіверські перейшли / повернулись під контроль польських королів під час російської Смути. Юридично вони закріплені за Коронаю Поляновським мирним договором з Росією 1634 р. Воєводство Чернігівське, з повітами чернігівським та новгород-сіверським, утворене, втім, лише 1645 р.

Цій терен, на думку Старовольського, «власне до Чорної Русі належить». Утім, учений таки гадає, що його «тут треба додати», себто характеризувати при описі «Червоної Русі». Відтак, наочно бачимо, як відбувається експансія «червоності» – з переходом під юрисдикцію Корони територія «мінєє колір». Те саме після 1569 р. вже сталося із українськими землями «Білої Русі», але про це «перекрашування» немає такого «відвертого» тексту-свідчення, яким є тут «Полонія-2» Старовольського.

З іншої інформації про Чернігівське воєводство довідуємося, що від нього до Сенату королівства тепер входить два сенатори – воєвода і каштелян чернігівські. Католицька ж церква заходилася активно освоювати місцеві терени – будуються численні костели, а в Новгород-Сіверському вже існує єзуїтський колегіум.

Наприкінці відзначимо деякі явні хиби класичних перекладів тексту Старовольського (див. Додаток В.4). Найпримітнішою помилкою перекладача російською уривку про Київське воєводство в «Сборнике материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей» є заміна «*Брацлавського воєводства*», яке, поруч із воєводством Київським, Старовольський зве основною територіальною базою українського козацтва – «*перяславської областю*». А у найбільш сучасного польського перекладача (Антоні Піскадло, краківське видання «Полонії» 1976 р.) траплялись проблеми із

тлумаченням українських топонімів – так, Шаргород у Брацлавському воєводстві став Старгородом-*Starogród* ом.



Проаналізований текст з «Полонії» Старовольського яскраво сигналізує про кристалізацію на середину XVII ст. вже модерного поділу «давньої Русі» на три етнонаціональні території – білоруську, російську та українську. У термінах автора це *Біла Русь* (території, підлеглі Великому князівству Литовському), *Чорна Русь* (Росія-Московія) і *Червона Русь* (Україна підлегла Короні Польській). Стирання межі між українськими землями, що увійшли до складу королівства до (Галичина) та після (Волинь та Наддніпрянщина) Люблінської унії 1569 р. – дуже виразна новація Старовольського. До речі, саме за нею згодом буде визначено територіальну програму-максимум (Україна – «по Віслу») Козацької революції середини XVII ст. (зайвий раз підтверджуючи тезу про консервативну природу революцій та ідеологічне епігонство революціонерів).

Взагалі «модерність» смислів та мотивів, стосовних України, – це те, що справді вражає в доробку цього річпосполитського вченого середини XVII ст. Місцева традиція у нього вже практично не потребує «античної» легітимації. Старовольський у своїх міркуваннях явно спирався на вже тривалу і, що важливо, цілком респектабельну в очах сучасників інтелектуальну спадщину апологетів русько-польського єднання та «добровільної» інтеграції «Русі» до структур Корони Польської. Втім, його креслення образу Русі-України як цілісного краю з власними кордонами, спільним минулим, специфічними соціополітичними явищами (як ось і козаки) та потребами надавали останньому рис фактично рівноправного/автономного члена Речі Посполитої. А саме на такому корінні під час Козацької революції виростала ідея «Великого князівства Руського» – третього члена річпосполитської «федерації».

Вплив поглядів автора «Полонії» на сучасників, як усередині країни, так і поза її межами, ще потребує окремих

досліджень³⁴⁶. Утім, зауважимо, що прямий вплив текст Старовольського мав на «*Neue Beschreibung Dess Königreichs Polen, und Gross-Hertzogthumbs Lithauen...*»/ «Новий опис Польського королівства та Великого князівства Литовського...» (Ульм, 1647; 1652; 1663) топографа з Ульма Мартина Зейллера (Zeiller, 1589-1661).

Опрацьовану в «Полонії» наративну структуру наслідував і останній опис Речі Посполитої, з цілою Україною як її складовою – «*Regni Poloniae, Magnique Ducatus Lituaniae. Omniumque regionum juri Polonico Subjectorum. Novissima Descriptio, Urbium potissimarum icones elegantissimas et delinitionem hujus Regni Geographicam oculis subjiciens*»/ «Королівство Польське, Велике князівство Литовське. Усі регіони праву польському підлегли. Найновіший опис, міст найзначніших зображення пречудове та начерк цього Королівства географії очам представлений» (Амстердам, 1652 і 1659; німецькомовний варіант – Амстердам, 1660). Його автором був *Андреас Целларій* (Cellarii)^{*}, який, утім, скористався й з останнього «дореволюційного» (дохмельниччинового) доробку річпосполитського українознавства – мапи, виконаної Вільгельмом Гондіусом (за матеріалами Боплана)³⁴⁷.

Явним епігонством щодо «Полонії» Старовольського була й праця прусака Августина Гудікані. Вона вийшла друком під титулом «*Polonia sive Nova Regni Poloniae, in Aquila, ejusdem*

³⁴⁶ Наші публікації на цю тему: *Вирський Д.С.* Околиця Ренесансу: річпосполитська історіографія України (XVI – середина XVII ст.). – К., 2007. – У 2-х ч.; *Його ж.* Українські землі за описом «Полонії» Шимона Старовольського (1632)// Історико-географічні дослідження. – Число 10. – К., 2008. – С.46-63.

^{*} *Целларій Андреас* (бл.1596-1665) – німецько-голландський математик, картограф, теоретик фортифікації. Народився у Неухаузені поблизу Вормсу (Німеччина), навчався у Гейдельберзі. Протестант. Згодом 1625 р. одружився та мешкав у Амстердамі, де викладав у латинській школі. З 1637 р. і до смерті ректор аналогічної школи у Горнані (Hoorn) в Голландії.

³⁴⁷ *Пенкевич С.* Топография нынешней Киевской епархии в XVII веке по Андрею Целларию. С картою Киевской епархии. – К., 1877.

Regni insigni Descriptio et Chorografia)/ «Полонія або нова Польського королівства... опис та хорографія» (Кельн, 1658).



Таким чином, можемо констатувати явний прогрес дослідження історичної географії України в Речі Посполитій у переддень та особливо після Люблінської унії 1569 р. Причому, саме річпосполитські автори почали осмислювати українську територію у кордонах наближених до сучасних, а відтак надали цим рубежам інтелектуальної форми.

Хтось може сприйняти це за парадокс, але часто-густо параметри української теми задавали дуже далекі від локальних практик концепти. До них, зокрема, належить теорія світової християнської спільноти, проблема протидії ісламській (тоді – в основному турецькій) агресії, стосунки східної та західної гілок християнства і питання релігійно-політичної толерантності, династичні стратегії монарших домів Європи, ранньонаціональні міфології та ренесансні шукання «втраченого Раю» античності.

Утім, саме такий набір зовнішніх інтелектуальних подразників сприяв/ змушував прояви локального мислення, формував місцеву традицію думки. Причому, відповіді назовні тривалий час явно домінували над тим самим для власного вжитку.

Загалом, певний час «руська спадщина», про яку люблять поговорити вітчизняні історики, а ще більше фахівці з націології, залишалася цілком потенційною категорією, що не давала помітної поживи для вищезгаданих відповідей. Її майже цілком заступала своєрідно інтерпретована антична спадщина та екстраполяція сучасного та недавнього минулого стану речей на чи не всю попередню історію. Та навіть вони здатні були грати роль архімедової «точки опертя», а кількісне накопичення «українських» матеріалів готувало підстави для якісного прориву для тогочасної «науки».

Проаналізовані у цьому розділі короткі впровадження до теми Я.А.Красінського та М.Кромера, фактографічно-«всеїдна» наративізація мапи С.Сарницького та вивершена красназавча синтеза Ш.Старовольського цілком можуть правити за

ілюстрацію віх на цьому шляху. Згадані твори дозволяють розгорнути дослідження з реконструкції комплексу емоційних понять, пов'язаних із простором України, історичною етнографією українських земель та обрями історико-географічних знань XVI – середини XVII ст.

Загалом, замішана на геополітиці історична географія полюблінської Речі Посполитої вражає здатністю робити зважені (політкоректні) спостереження на підставі нечисленних фактів (тут таки явно позначалося виховання на традиційному *прецедентному* праві). Причому, вони не часто укладаються у рамки класичного колоніального дискурсу (туземне = нижче). Толерування локальних відмінностей не раз переростає у щире захоплення, стає предметом загальнодержавної гордості, легітимізує «руську» традицію та формулює вимоги коректності держави до неї.